

JEZIČKE OSOBENOSTI ZAPISA IZ „CETINJSKOGA PSALTIRA S POSLJEDOVANJEM“

Dragiša Damjanović

In this paper, the author analyses the inscription from the Cetinje Psalter from the 15th century, performing orthographic and morphological analysis of the text.

*Zapis iz „Cetinjskog Psaltira s posljedorvanjem“ (1494/5);
istorijski kontekst*

Đurđe Crnojević je među najzagonetnijim ličnostima crnogorske istorije, o kojoj znamo veoma malo. Sa sigurnošću mu Crnogorci duguju zahvalnost što „Gutenbergovu galaksiju“ donosi i na naše prostore (on ili pak njegov otac). Đurđe Crnojević kojega crnogorska istorija pamti kao *Crnojzi Gori gospodar*¹ je ime koje neraskidivo stoji uz crnogorske inkunabule. Štamparska tradicija, iako nije dugo trajala u Crnoj Gori, bila je dovoljna da crnogorsku kulturu smjesti među interesantne lokalitete za izučavanje inkunabulistikе. Crna Gora je jedna od rijetkih slovenskih zemalja koja ima inkunabule koje

¹ Navedeno prema: Rotković, Radoslav: *Crnogorska književnost od početaka pismenosti do 1852*, ICJK, Podgorica, 2012, 183.

čine njenu jedinstvenu primarnu štamparsku tradiciju koju čuva Cetinje. Pored štampanja *Oktoiha prvoglasnika*, *Oktoiha petoglasnika*, *Trebnika*, Đurđe Crnojević je dao svoj lični doprinos štampanju „Psaltira s posljedoranjem izradivši za njega pashalne tablice za izračunavanje kad dolazi koji pomični praznik, a prvjenstveno Uskrs (Pasha).“²

Značaj *Cetinjskoga Psaltira* za inkunabulistiku, istorijsku lingvistiku, komparativnu slavistiku je neizmjeran. Ovaj spomenik kulture bilježi da je nastao „na Četino“. Datiranje svih spomenika iz Crnojevića štamparije u literaturi nije jednoglasno, svjedoče filolozi prekide u samoj izradi *Psaltira*, to se često dovodi u vezu sa mogućom selidbom štamparije sa Oboda. Prema Šafarikovim analizama na *Psaltiru* je počeo rad još 1492. godine, ali se nastavio kasnije, te je završen 22. septembra 1495. godine³.

Psaltir je bogoslužbena knjiga, i njena namjena je striktno liturgijski određena. Prvenstveno pisarska, potom i štamparska tradicija psaltirā je stara koliko i staroslovensko pismo i razlučivanje jezičke trojeresi. Prvi *Psaltir* su na staroslovenski prevela Sveta Braća. Tim prvim prevodom počinje tradicija koja se nastavlja u svim slovenskim narodima, i ova zbirka starozavjetnih pjesama (psalama) je i danas živa u crkvenoj praksi. *Cetinjski Psaltir* je namijenjen Cetinjskome manastiru Svete Bogorodice, koji Đurđe naziva *Bogorodicom Crnogorskom*.⁴ Namjena *Psaltira* je određena uz crkveno bogoslužjenje, koje podrazumijeva čitanje u toku sedmice, a za vrijeme Velikoga posta dvaput sedmično.

Pogovor *Psaltira* nam otkriva da on bijaše sačinjen sa „poveljenijem Đurđa Crnojevića smjerni monah Makarije ot Črnoj Gori, pri sveosveštenom mitropolitu zetskom kir Vavili

² Rotković, Radoslav: loc. cit., 187.

³ Ibid.

⁴ Ibid.

spisa knjigu glagoljemu Psaltir s posljedomanjem“, što nam svjedoči Štampara Makarija kao glavnoga štampara Crnojevića štamparije, ali i da su razlozi što „sastavljen bist Psaltir se ogledaju u tome da vsako pisanie bogom d’hnoveno i poljezno“⁵. Tako da manastir kojem je poželjno da ima jednu ovakvu službenu knjigu Crnojevića štamparija obezbjeđuje jedan Psaltir sa svim neophodnim čitanjima za službu.

Cetinjski psaltir krasi ornamentika koja je u svih istraživača Crnojevića štamparije izazivala veliko divljenje, pa tako Medaković tvrdi da sva cetinjska izdanja predstavljaju najveći domet štamparske umjetnosti u razdoblju ćirilskih inkunabula⁶. Sa druge strane, Mošin uviđa da *Psaltir* razvija grafička rješenja stečena prilikom štampanja *Oktoiha prvoglasnika*, koja nesumnjivo upućuju na Veneciju.⁷ Bošnjak ističe da je karakteristična jarka upotreba crveno-crne štampe u štampanju inkunabula Crnojevića štamparije doprinijela vizuelnom efektu ovih spomenika kulture⁸, koji i danas plijene pažnju i zavrjeđuju isticanje ornamentskih vrijednosti. Medaković ovu karakterističnu jarku crveno-crnu odliku štampe karakteriše kao uobičajenu za štamparske podvige XV vijeka.

Pređašnje tekovine pisarske tradicije se 1494. godine premještaju na Cetinje gdje je ponikla „na daleko čuvena prva crnogorska ćirilica i prva državna knjigopečatnja na svijetu“⁹, tvrdi V. Nikčević.

⁵ Navedeno prema: Šekularac, Božidar: *Razvoj pismenosti u Crnoj Gori*, FCJK, Cetinje, 2014, 348.

⁶ Vidi: Medaković, Dejan: *Grafika srpskih štampanih knjiga*, SAN, Beograd, 1958, 27–28.

⁷ Vidi: Mošin, Vladimir: *O Psaltiru Crnojevića*, Cetinje, 1986, 4.

⁸ Vidi: Bošnjak, Mladen: *Slavenska inkunabulistika*, Mladost, Beograd, 1970, 100.

⁹ Nikčević, Vojislav P.: *Istorija crnogorske književnosti: od početaka pismenosti do XIII. vijeka*, ICJJ, Cetinje, 2009, 138.

Transliteracija:

Gl/agol/a G/ospod/ь ka Moiseio licem ka licu

Sija kniga cetinьska tьkь ot Psalьtira: B/ogorodi/ce

Cьtinьske; Usliši G/ospod/i gl/a/sь moi egda molu se tebe

Cr/ь/kva cьtin'ьska Roždastvo B/ogorodi/ce

Slobodan prevod na crnogorski jezik:

Reče Gospod Mojsiju licem u lice.

Ova cetinjska knjiga, prevod od Psaltira Bogorodice Cetinjske.

Usliši Gospode, moj glas kad se molim tebi. Cetinjska Crkva Rođenje Bogorodice.

Ortografija

Pismo koje bilježimo u ovome zapisu je ćirilica koja je štampana istooblikovno sa manjim ili većim razmacima između slova, pojedina slova se natpisuju ili potpisuju jedna ispod drugih. Skraćivanje riječi je ostvareno kontrakcijom, i kontrakovanim ispuštanjem medijalnoga vokala.

Kontrakcijom su skraćene sljedeće riječi:

Gl/agol/a

G/ospod/ь

B/ogorodi/ce

G/ospod/i

Ne bilježenjem medijalnoga vokala su skraćene sljedeće riječi:

gl/a/sь

Cr/ь/kva

Ovaj natpis bilježi grčki grafem Ψ u riječi *Psalьtira*, koji je u svim slovenskim pisarskim i štamparskim tradicijama ostao takav nepromjenjen, i riječ *psaltir* je jedna od riječi koja je

uvijek imala ovo grčko slovo koje je imalo glasovnu vrijednost /ps/. Grafija za *psi* je u ovome zapisu sa redukovanim donjim dijelom, sa trouglastom formom, ali sa naglašenim tačkama na krajevima gornja tri dijela, te u srednjoj šipci nema položenoga završetka. Grafija *otb* je bilježena kako je to i tradicija nalagala, tj. kada se bilježi *ot* uvijek se grafija za *o* bilježila prema grčkoj grafiji Θ . Natpis bilježi oba poluglasa: *o* i *o*. Grafija ovoga natpisa nam svjedoči i jotovana slova: *i* to *ja* (*Sija*), *ju* (*Moiseju*). U leksemima *licu*, *molu*, u finalnome položaju svjedočimo monografsku ligaturu za vokal *u*, za koju je grafija nešto izduženija.

Riječi: *licu*, *cetinjska*, *Cetinjske*, *Cr/b/kva*, *cetin'ska*, *B/ogorodi/ce*, bilježe specifičnu grafiju za slovo *c* koja je jednostrana, izdužena bez preloma na donjem dijelu.

Riječi poput *Gl/agol/a* i *G/ospod/b* nam svjedoče da je grafija za *g* trodjelna za *i* ukoliko je veliko slovo ima prelomljeni najduži dio sa jednom manjom središnjom crtom.

Grafija za slovo *d* je sa suženim gornjim dijelom do prelomne donje šipke izlaze iz donje linije, donju liniju prelazi i grafija za *r* koja je izrađena po ugledu na grčko ρ .

Grafija za *ž* je sa redukovanom gornjom polovinom, središnja šipka kod grafije za slovo *i* je na samoj sredini i ima oblik ćiriličnog *и*, dok je grafija za slovo *n* identična grafiji za današnje latinično *N*. Za slovo *u* se nalazi dvosložna ligatura *oy*, ali u dvije riječi i monografska ligatura, grafija za *jat* je ispravna sa manjim donjim dijelom, gornji dio prati paralelna prelomna prečka sa završecima i skoro uvijek je prati interpunkcijski znak apostrofa.

Već smo naveli da se su slova štampana crvenom i crnom bojom, da je utvrđeno detaljnom analizom da je papir bijele boje. Grafije za velika slova, koje bilježi ovaj spomenik, su nešto otvorenijeg oblika, specifičnog kurziva. Kapitalizovana grafija za *g* je prelomljena na sredinu sa manjom crtom, dok

kapitalizovana grafija za *m* unutrašnje kose linije ne započinje od vrha dvije paralelne preče već od gornjeg središnjega dijela. Kapitalizovano *O* koje nalazimo u ligaturi *oy* je elipsoidnoga oblika i gornja spojnica lijevoga i desnoga polukruga ide suprotno (na desno) od donje spojnice (koja ide na lijevo). Grafija za slovo *t* je jednosložna, ne trosložna, mada ćemo na samom Psaltiru vidjeti rukopisom dodat kratak natpis koji nam svjedoči da je trosložno *t* još uvijek bilo odlika pisanja. Grafija za *š* ima jasno naznačenu donju završnu liniju.

Bilježimo razvijene interpunkcijske znake, od tačke, preko zarez, apostrofa, titla, pa i drugih. Zarezi se nalaze na donjem dijelu odvojeni sa bjelinama i prije i poslije, dok se tačke nalaze na sredini reda, title su natpisane i dvojake u vidu polukruga i u vidu cirkunfleksusa. Apostrof je zabilježen najčešće kod grafije za *jat*, ali se nalazi i u mjestima gdje je izostavljen poluglas.

Dvotačke koje stoje izviše grafije *i* u riječima *Moiseo* i *četin'ska*, nijesu interpunkcijski znaci već označavaju da se izgovor toga *i* približava izgovoru današnjega fonema *j*.

Fonološke karakteristike

U ovome napisu svjedočimo i *jer* i *jor*, što nas navodi na zaključak da je štamparska tradicija Crnojevića nastavljala da čuva oba poluglasa, mada je prednjojezični poluglas češći i njegova glasovna realizacija predmet najvećih sporenja među teoretičarima, sa sigurnošću se može tvrditi da je glasovna vrijednost prednjojezičnog redukovano vokala sačuvana, ali sa bitnijim promjenama. Riječi koje bilježe poluglasove su: *G/ospod/b*, *četin'ska*, *tlъkъ*, *Psalъtira*, *Četinъske*, *gl/a/sъ*, *Crъ/kva*. U ovaj popis treba uvrstiti i riječ *četin'ska* jer iako ne bilježi poluglas grafijski već interpunkcijski, ipak ga bilježi. Ivan Jurčević i Vojislav P. Nikčević ističu da je prednjojezični poluglas imao glasovnu vrijednost, samostalnu zasebnu, i da

nam to potvrđuju dijalektološka istraživanja. Naime, Ivan Jurčević tvrdi da „je izgovor poluglasa bio drugačiji od izgovora glasa a, odnosno da se poluglas izgovarao između a i e, kako se i danas čuje u nekim zetskim govorima“.¹⁰ Ovu tezu zagovara i Vojislav P. Nikčević koji ističe da Jasmina Grković-Mejdžor¹¹ i Aleksandar Mladenović¹² nijesu ponudili ni jedan jedini argument o ekavskoj glasovnoj vrijednosti mekog poluglasa.¹³ Jotovana slova svjedočimo u dvije riječi i to *ju* u riječi *Moiseo* koje ima glasovnu realizaciju kao */ju/*, drugo jotovano slovo koje bilježimo je *ja* u riječi *Sija*, koje ima glasovnu realizaciju kao */ja/*. Nadalje, bilježimo i grafiju *ĩ* koja diferencira glas *j* i glas *i* u riječima *Moiseo* i *čėtin'ska*. Primjećujemo da se u riječi *kniga* vokal *i* približava izgovoru sonanta *j*, što je slučaj i u riječi *moi* Ċe finalni vokal *i* dobija glasovnu vrijednost sonanta *j*. Prateći tvrdnje Vojislava P. Nikčevića, koji je isticao da je praksa izvogora vokala *e* i kao *je*, uviĊa se u riječi *egda*, koja se neminovno u glasovnoj ravni realizovala kao */jegda/*. Izvorni oblik riječi *tebe* koji svjedočimo u ovom napisu je drugačiji, tj. izvršena je zamjena sa *jatom*, tako da svjedočimo oblik *tėbe*, gdje se moŹe pretpostaviti glasovni status ove riječi kao */tjebe/*¹⁴.

¹⁰ Jurčević, Ivan: „Iz poredbenog istraživanja glasova i oblika u Psaltiru Crnojevića (1494.) i hrvatskoglagoljskom prvotisku Brevijara (1491.)“ u *Pola milenijuma Crnojevića štamparije*, NZCH (ur. Milorad Nikčević), Zagreb, 1996, 177.

¹¹ Grković-Mejdžor, Jasmina: *Jeziċ „Psaltira“ iz štamparije Crnojevića*, CANU, Podgorica, 1993.

¹² Mladenović, Aleksandar: „Ekavizam naših starih štampanih knjiga“, u *Pet vjekova Oktoiha – prve štampane ćiriliske knjige na slovenskom jugu*, CANU I SANU, Podgorica, 1996, str. 49–57.

¹³ Nikčević, Vojislav P.: „Jeziċ izdanja Crnojevića štamparije“, u *Pola milenijuma Crnojevića štamparije*, NZCH (ur. Milorad Nikčević), Zagreb, 1996, 189–208.

¹⁴ Za više: Ibid.

Vokal *jat* (ě) se javlja u dvijema riječima koje imaju isti korijenski morfem i to u riječima *Cětĩn'ske* i *cětĩn'ska*. O glasovnome statusu *jata* u Crnojevića štampariji se dugo raspravljalo kao o ekavskome statusu *jata*. Adnan Čirgić tvrdi da je to posljedica srpskog hegemonizma¹⁵, Vojislav P. Nikčević tvrdi da je ta naznačena karakteristika posve drugačija u glasovnoj realizaciji. Vojislav P. Nikčević ističe da je zamjena *jata* sa *e* posvjedočena, i da ona ne govori da je to njena glasovna vrijednost već da je *jest* imalo glasovnu vrijednost u medijalnim položajima kao i *jat* tako da se na osnovi zamjene ne može utvrditi njegova glasovna vrijednost, ali takođe ističe da su brojni slučajevi đe se etimološko *e* zamjenjuje sa *jatom*. U ubjedenju smo da je u navedenim riječima upravo riječ o tome, o zamjeni etimološkoga *e jatom*. Adnan Čirgić ističe da „o (i)jekavskoj dijalekatskoj podlozi sastavljača izdanja Crnojevića štamparije svjedoči npr. oblik gnjev (iz Psaltira), upotrijebljen vjerovatno omaškom – u skladu sa stanjem u crnogorskim narodnim govorima (mada je oblik gnjijev u tim govorima češći)“¹⁶. Riječ koju Čirgić ističe, u kanonskim tekstovima najfrekventnije se javlja u obliku *gněvъ* koji je i najčešće zabilježen u staroslovenskim rječnicima¹⁷.

Sam zapis nam svjedoči određene promjene. Upotreba *jerova* nastoji da očuva tradicionalnu ortografsku tradiciju, ali su zasvjedočeni i ispadanje *jerova* i miješanje *jerova* kao i njihova vokalizacija. Promjene vezane uz redukovane vokale staroslovenskoga jezika *Psaltira* nalazimo u sljedećim primjerima: *ka* (<къ), *kniga* (<къniga), *ōt* (<ōтъ), *gl/a/sъ* (<glasъ).

¹⁵ Čirgić, Adnan: „Jezik izdanja Crnojevića štamparije u svjetlosti dosadašnjih izučavanja“ u *Matica*, XI god., br. 44, zima 2010, 712.

¹⁶ Čirgić, Adnan: op. cit., 712.

¹⁷ Up. Damjanović, S., et all: *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik*, Matica hrvatska, Zagreb, 2004, 61.

U prvome slučaju *ka* (<кѧ) uviđamo da se finalni tvrdi poluglas ѣ vokalizovao na *a* u ovome prijedlogu sa dativom, uzrok tome je i njegova pretpostavljena glasovna vrijednost koja je bila kao *ă*. Položaj finalnoga ѣ u ovome prijedlogu nije doživio različitu vokalizaciju poluglasa u jakom položaju kakav je to slučaj sa poluglasom *u* u riječi *дѣнь* (<дѣнь) kod koje možemo pratiti različite vokalizacije zavisno o kojoj skupini staroslovenskih jezika govorimo. Prema Havlikovome pravilu¹⁸ uviđamo da je ѣ u prijedlogu *kѣ* u jakome položaju jer je akcentovan tako da se njegova vokalizacija može opravdati. Ono što se sa sigurnošću može tvrditi jeste da je položaj ѣ u prijedlogu *kѣ* direktno zavisio od sljedeće riječi, tj. od položaja vokala u sljedećoj riječi. Iako je priroda položaja ѣ u navedenom prijedlogu dvostruka, uviđamo da većina današnjih slovenskih jezika u svojim standardima ne opravda vokalizaciju ovoga finalnoga poluglasa. Izuzetak je bugarska ortografija koja je sačuvala poluglas *u* u ovome prijedlogu, samo je ona vremenom razvila specifičan i jedinstven oblik *kъm*. Naime, u današnjim standardima ruskoga, ukrajinskoga, češkoga i jezicima Balkana uviđamo da se standardizuje samo oblik *k*, dok se umetanje vokala *a* ostavlja za situacije kada sljedeća riječ počinje konsonantima *k*, *g*, *h*. U slučaju *kniga* (<книга) svjedočimo ispadanje poluglasa ѣ koji je takođe u slabom položaju, ovaj poluglas je u svim slovenskim jezicima imao ovakvu sudbinu, izuzetak je poljski jezik koji je ovu riječ bilježio sa nazalom i čiji današnji oblik je pretrpio veći broj glasovnih promjena. Ostali slovenski jezici su vremenom poluglas ѣ prestali bilježiti. U većini jezika je on uslovio da se izvrši jotacija jer se ispadanjem ovoga redukovana vokala opet zatvorio slog. U većini slovenskih jezika sonant *n* koji se nalazi pored prednjojezičnoga vokala *i* je podlegao procesu

¹⁸ Vidi: Mihaljević, Milan: *Slavenska poredbena gramatika I*, Školska knjiga, Zagreb, 2002, 198.

jotacije. Nadalje, u pojedinim jezicima je zadnjonepčani konsonat *k*, koji se nalazi u zadnjemu slogu ove riječi svoj izgovor približio srodnome konsonantu *h*. Svi slovenski jezici na medijalnom vokalu *i* bilježe specifičnu prozodijску dužinu, izuzetak je ukrajinski oblik *kniga* /knyha/ koji na mjesto medijalnoga vokala *i* ima grleni vokal *yeri*. Prijedlog sa genitivom *ōt* (<отъ) je u svim slovenskim jezicima izgubio finalni poluglas, kako se nalazio na kraju riječi i kako je inicijalni vokal *ō* bio nosilac sloga njegova sudbina je bila jasna, on je isprva izgubio svoju glasovnu vrijednost, nastavio se pisati iz ortografske navike dok se u jednom trenutku nije u potpunosti izgubio, to gubljenje nam svjedoči ovaj zapis iz *Psaltira*. Ovaj prijedlog se u slovenskim jezicima javlja ili kao *od* ili kao *ot*, sličnost zubnih konsonanata *t* i *d* je vjerovatno uslovlila neujednačenom glasovnom doživljaju ovoga konsonanta u ovome prijedlogu, izuzetak od dva navedena oblika čini bjeloruski jezik koji ortografski bilježi oblik *ad*.

Iako ćemo u većini rječnika naći samo oblik *gl/a/sъ* (<гласъ), koji ima za finalni vokal ili *ъ* ili *ь* poluglas, stariji oblik nam može reći nešto više o fonološkim osobenostima ove riječi. Naime, stari oblik ove riječi je *gъ/sъ* (гъльсь) što nam svjedoči uporedna gramatika, mada se oko ovoga poimanja sonanta *l* većina lingvista neće složiti, ovaj oblik je karakteristika zapadnih slavenskih jezika, pogotovo poljskoga jezika gdje za ovu riječ u današnjoj ortografiji svjedočimo oblik *głos*. Kod južnih slovenskih jezika se nije isticala slogotvornost sonanta *l*, već se u ovoj riječi uvijek isticala jedna specifična glasovna promjena, tj. metateza likvida. U svim južnoslovenskim jezicima ova staroslovenska riječ ima oblik *glas*, oblik koji je rezultat potpune metateze likvida i koji nema finalni vokal jer je on bio u slabom položaju i vremenom izgubio glasovnu vrijednost. U zapadnim jezicima se ostvarila nepotpuna metateza likvida tako da imamo oblike za bjeloruski i ukrajinski

golas /*holas*/, koji je evidentno izvršio zamjenu konsonanta *g* sa *h*. U ruskome jeziku svjedočimo nepotpunom metatezu *golos* /*golos*/, koja ima *olo* što predstavlja višeglasje, i ruski oblik nije doživio zamjenu *g* sa *h*. Zapadni jezici su sproveli potpunu metatezu likvida, ali i zamjenu konsonatna *g* sa *h*, koje u češkome i slovačkome jeziku ima glasovnu vrijednost *k*, tako da su u češkome i slovačkome standardan oblik *hlas* (klas). Specifičnost predstavlja poljski jezik, koji je u ortografiji jedini zabilježio slogotvornost sonanta *l*, kako se svako slogotvorno *l* trebalo zamijeniti vokalom *u*, u poljskoj ortografiji nailazimo na oblik *głos* koji ima glasovnu vrijednost /*guos*/.

Denazalizacija nazala *ɛ* i *o* je proces koji je počeo još u staroslovensko doba. Denazalizacija nazalnoga prednjojezičnoga nazalnog vokala *ɛ* se u većini zapadnoslovenskih jezika izvršila zamjenom *ɛ* vokalom *e* ili vokalom *a*. U pojedinim istorijskim razvojem slovenskih jezika je dolazilo do miješanja nazala, njihovoga stapanja, te se u pojedinim slovenskim jezicima umjesto nazala *ɛ* može naći i nazal *o* kao gramatem za genitiv jednine imenica muškoga roda. Kako su se sonanti *m* i *n* koji su se našli poslije vokala u finalnoj poziciji mogli oblikovati i u *yeri*, u pojedinim današnjim slovenskim jezicima se na mjesto staroga nazalnoga vokala može naći i *y*. Slovački jezik čak bilježi denazalizaciju *ɛ* sa *ä* u pojedinim slučajevima. Poljski jezik nazale kao gramateme čuva u akuzativu i instrumentalu imenica ženskoga roda, gdje je gramatem za akuzativ poremećen nivelacijom dok je instrumentalni gramatem produkt nove nazalizacije specifičnih gramatema *-em* i *-om* za instrumental jednine koji je karakteristika i našega jezika. U zapisu iz *Psaltira* uviđamo da se gramatem *ɛ* za genitiv jednine imenice ženskoga roda u slučaju *B/ogorodi/ce* (<bogorodice), palatalne promjene denazalizovao, što je proces koji najranije svjedočimo u pisanim spomenicima ruske kulture u XI vijeku.¹⁹ Ovaj proces

¹⁹ Mihaljević, Milan: loc. cit., 177.

denazalizacije se u većini slovenskih jezika završio u XIV vijeku. Kod većine južnoslovenskih jezika se denazalizacija prednjojezičnoga nazala ϵ izvršila njegovom apsolutnom neutralizacijom, tako da se i oblik povratne zamjenice *se* koji u ovome zapisu denazalizovao, tj. *se* (<*sε*). U makedonskome i bugarskome jeziku denazalizacija prednjojezičkoga nazala ϵ se ne može jednoznačno odrediti, jer su neke riječi doživjele zamjenu nazala tako da na mjesto ovoga nazala imamo denazalizaciju na vokal *a* koja je u ova dva jezika karakteristična za zadnjojezični nazal ϱ . U slučaju denazalizacije nazala, u riječi *пѣтъ* u makedonskome jeziku imamo oblik *pat* dok u bugarskome imamo neočekivani oblik s poluglasom *pѣt*. U zapisu iz Psaltira svjedočimo denazalizaciju zadnjojezičnoga vokala ϱ i to u primjeru *molu* (<mol ϱ), gdje uviđamo da se kao i kod većine slovenskih jezika denazalizacija zadnjojezičnoga nazalnoga vokala ϱ sprovela na račun zadnjojezičnoga vokala otvornika *u*. U pojedinim istočnim i zapdnim jezicima zadnjojezični vokal ϱ je zamijenjen vokalom srednjega reda, tj. vokalom *a*. Crnogorski jezik nije sačuvao nazalne vokale, ubrzo su u crnogorskim pisanim spomenicima dobili i drugačiju glasovnu vrijednost od izvorne, iako se njihova grafija zadržala dugo, proces denazalizacije je bio nezaustavljiv. Danas nazalne vokale ima samo poljski jezik i pojedini dijalekti, ali slavisti uviđaju da je i u poljskome jeziku denazalizacija u govoru primjetna i da se nazalnost vokala gubi, te predviđaju nestanak nazala iz svih slovenskih jezika.

Treću palatalizaciju svjedočimo samo u primjerima *licem* (likъ+e> lice>licem) i *licu*, gdje se u oba slučaja vokal *i* našao ispred konsonanta *k* i uslovio treću palatalizaciju, toliko da oblik *likъ* ne možemo posvjedočiti u kanoskim tekstovima. Protetičko i intervokalno *j* svjedočimo u sljedeća dva primjera: *egda* i *sija*. Jotovana ligatura, tj. jotovano slovo svjedočimo u dativu jednine imenice muškoga roda, i to u primjeru *moïseю*. Finalni vokal

prednjega reda *i* u primjeru *moi* ima glasovni status sonanta *j*. Jotaciju svjedočimo u primjeru *roždastvo* (<roždastvo), ali i primjećujemo da je ovaj oblik bez poluglasa **ь**; jotacija u ovome primjeru je sprovedena sljedećom formulom $d + j\text{ь} > \text{žd}$. Ova jotacija se dogodila vremenski kada su se i pojavili nazalni vokali, zamjena staroslovenskog fonema *žd* se u ovome primjeru u crnogorskoj redakciji staroslovenskoga jezika sprovela zamjenom u korist fonema *đ*. Tako da danas imamo oblik *rođenje*, *rađanje* itd. na mjestima gdje je u staroslovenskome bila fonema *žd*. Oblik *kniga* je zbog gubljenja poluglasa zatvorio slog i konsonantsonantska grupa *kn* u neposrednoj blizini prednjojezičnoga vokala *i* je uslovlila vremenom jotaciju sonanta *n* čiji je rezultat bio stvaranje fonema *nj*. Jer komparativnom analizom uočavamo da svi slavenski jezici u ovoj riječi čuvaju fonem *nj* u ovome položaju bez obzira na ortografiju. Jakobson je ovu pojavu nazvao palatalizacijom²⁰ jer je svaki kontakt konsonanata sa vokalom koji izazva konflikt, a taj konflikt uslovljava glasovnu promjenu konsonanta i utiče na njihovu prirodu, tj umekšava ih, definisao kao palatalizaciju. Jotacija i nije ništa drugo nego palataliziranje konsonanata, tj. njihovo umekšavanje. Ovakav oblik promjene $n > nj$ svjedočimo i u toponimu koji je pridjevski oblikovan i to *četinjske* gdje *нь* ima status glasa *nj*, *jat* u ovoj riječi nema (i)jekavski glasovni status te ne izaziva jotaciju. Oblik *četin'ska* koji nam svjedoči upotrebu izostavnika na mjestu mekog poluglasa **ь** nam govori o palatalnosti sonanta *n* više nego o samom izostavljanju poluglasa, jer se tadašnji pisari (u ovome slučaju štampari) i ne brigaju za navođenje izostavljenoga poluglasa u medijalnome položaju.

Ovaj zapis iz 1495. godine nam još uvijek ne daje jasnu sliku jezika s kraja XV vijeka u Crnoj Gori. Pojedine jezičke

²⁰ Vidi: Jakobson, Roman: *Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves*, JČMF, Prag, 1929.

osobenosti ga nesumnjivo čine spomenikom crnogorske kulture, glasovni status poluglasa *ɔ* čiji izgovor je i danas sačuvan u zetskim govorima je nesporno dokaz da se ovaj redukovani vokal u ortografiji nije čuvao samo zbog pisarske tradicije. Rano gubljenje glasovnih vrijednosti poluglasa na krajevima riječi u Crnoj Gori je sa druge strane uslovalo da se ne ostvari palatalizacija finalnim konsonanata, pa umjesto poljskoga *pięć* i slovačkoga *pät'* koji su na kraju pod uticajem poluglasova izvršili glasovnu promjenu koja je ekvivalentna našoj jotaciji. Denazalizacija se sprovela po već ustaljenom pravilu, te se svaki nazal zamijenio odgovarajućim otvorenim vokalom. Karakteristika je pojava jotovane ligature za *ju*. Iako zapadni slovenski jezici čuvaju staroslovenske dvofonemne konsonante *št* i *žd*, u našim redakcijama i recenzijama se oni zamjenjuju sa *ć* i *đ*. Isticanje da se prva zamjena konsonanta *žd* dogodila još u *Miroslavljevom jevanđelju* i to u njegovom samom nazivu nije neophodno. Iako se u pojedinim riječima našega jezika još uvijek mogu naći nepromijenjeni oblici kao: *opština*, *sveštenik* itd.; hrvatski jezik je ovu zamjenu sproveo dosljedno. Neophodno je istaći da svaki vokal *jest* koji se može pročitati u ovom spomeniku nema ekavski status, pojedinim još uvijek nejasnim obilježavanjem se diferencira ijekavski, jekavski i ekavski izgovor vokala *e* u ovome spomeniku. Učestala pojava *jata* na neetimološkim mjestima se ne može jednostavno pojasniti, ali je njegova upotreba u toponimu Cetinje najintrigantnija.

Morfemska analiza

Glagol *glagola* (<glagolati) je građen od osnove *glagol-* i nastavka za oblik koji je u ovome slučaju *-a*, tj. nastavak za glagolski oblik. Poteškoće sa kojima se susriječemo prilikom morfemske analize u ovome slučaju jeste što se korijenski morfem *glagol-* može naći i u imenici *glagolɔ*, te se prilikom

analize moramo osloniti na kontekst. Imenica *gospodь* je građena od korijenskoga morfema *gospod-* i nastavka za oblik, u ovome slučaju *-ь*; poteškoće sa kojima se možemo sresti prilikom određivanja padežnoga značenja ovoga gramatema kod imenica koje označavaju nežive objekte jeste pojava padežne sinonimije za akuzativ i nominativ jednine. Od iste osnove je građen i oblik *gospodi*, koji ima nastavak za oblik *-i*. Imenica *Моисею* (<moisei) se dvojako može tretirati, u većini slučajeva se ona javlja kao vlastito ime, dok se u drugima javlja u značenju spasitelja, izbavitelja. Građenje ove riječi je oblikovano od osnove *moise-* i nastavka za oblik *u*, koji je u ovome slučaju zbog fonološke prirode *jesta* (*e*) ima za nastavak jotovano slovo (ligaturu) *ju* (*ю*). U zapisu svjedočimo dva oblika riječi *lice* koji sadrže isti korijenski morfem *lic-* (<lik-) koji je sa dva različita nastavka za oblik *-em* i *-u* dao dva oblika koji nose padežno značenja i to kao *licem* i *licu*. Zamjenica *sija* (<сь) je građena od osnove *s-* i nastavka *-ja*, gdje se umjesto oblika *sja* nalazi oblik sa tematskim *i*, ovaj nastavak se u ovome zapisu svjedoči kao jotovano slovo (ligatura) *ja* (*ia*), koja u ovome slučaju nosi sva gramatička značenja. Imenica *kniga* (<кнѣга) je građena od osnove *knig-* i nastavka za oblik *-a*. Imenica *tlьkь* je građena od korijenskoga morfema *tlьk-* i nastavka za oblik *-ь*, sa ovom imenicom se često miješa glagol koji ima istu osnovu, jer je *tlьkь* glagolska imenica. Imenica *psalьtira* je građena od osnove *psalьtir-* i nastavka za oblik *-a*. Glagol *usliši* (<uslyšati) je građen od osnove *usliš-* i nastavka *-i*, koji je u ovome slučaju nastavak za glagolski način, u ovome slučaju nailazimo na poteškoću tačnoga određivanja načina jer se on ne može razumijevati samo prema gramatemu *-i* jer se može naći i u drugim glagolskim oblicima, kontekst nam svjedoči da se ipak u ovome slučaju radi o glagolskome načinu. Imenica *glasь* je građena od osnove *glas-* i nastavka *-ь*. Zamjenica *moi* je građena od osnove *moj-* i nastavka za oblik *-ь*, ali kako nam je poznato

intervokalno *j* koje se javilo između vokala *o* i vokala *ь* se stapanjem oblikovalo u puni vokal *i* čiju smo fonetsku karakteristiku već pojasnili; ukoliko se vodimo ortografskim principom možemo zabilježiti da je osnova za ovaj oblik riječi *moi-* a nastavak za oblik *-ь*, ali se to kosi sa logikom ukoliko uporedimo gramateme za druge padeže i uvidimo da oni imaju na kraju osnove *j*. Oblik glagola *molu* (<molŏ) je građen od osnove *mol-* (<moliti) i nastavka za oblik *-ŏ* koji je denazalizovan u vokal *u*. Za oblik zamjenice *tebe* (<ty) je karakterističan supletivizam osnova, što nam neminovno pokazuje starost deklinacije ličnih zamjenica. Ovaj oblik zamjenice za drugo lice je drugačiji samo u neprijedložnim padežima i ima osnovni oblik *ty*, dok u ostalim padežima ima osnovu *teb-*, u navedenom obliku nastavak za oblik je *-e*. Imenica *crьkva* ima za osnovu *crьkv-* i nastavk za oblik *-a*.

Za imenicu *tlьkь* je neophodno istaći da je njen sufiks *-kь* koji neminovno upućuje na vršioca radnje veoma produktivan sufiks u staroslovenskome jeziku. Oblikovanje ove riječi je vjerovatno veoma staro i istrpilo je veće promjene da bi dalo oblik koji nam je zasvjedočen u ovome zapisu. Pomjeranje položaja poluglasa koji prati sonant *l* nam je evidentno u osnovi jer je ovaj konsonant slogotvoran, što nam svjedoči i današnji poljski oblik *tlumacz*, ali i još jedna sinonimna riječ koja ima isti korijenski morfem *tlь-* koju smo posvjedočili u primarnoj fazi razvoja staroslovenskoga jezika posebno u riječi *tlьlmačь*²¹. Ukoliko uporedimo ovu riječ sa letonskom riječi *tīlks*, uviđamo da je prilikom razvoja staroslovenskoga vokalskoga sistema kratki vokal *ŭ* prelaskom iz kvantitativnih u kvalitativne vokalske razlike zamjenjen sa *ь*. Izvorna osnova *tlьl-* je pretrpjela zamjenu položaja sonanta *l* i vokala *ь*, tako da se osnova koja je zasvjedočena i u drugim riječima poput *tlьl-mačь* prvenstveno

²¹ Navedeno prema: Gluhak, Alemko: *Hrvatski etimološki rječnik*, August Cesarec, Zagreb, 1993, 643.

dobila izvorni sufiks *-kь*, koji je vremenom u miješanju poluglasova zamjenjen nastavkom sa finalnim tvrdim poluglasom *ь* čemu vidimo uzrok i u prilagođavanju gramatičkim zakonitostima staroslovenskoga jezika. Druga riječ koja je građena sufiksacijom koja je u oblikovanju pridjeva od imenica i danas veoma živa i plodna je prisvojni pridjev *četinьska*; korijenski morfem je u ovome pridjevu *četinь-*, koji sufiksacijom konsonantne grupe *-sk-* koja je dobijala svoje nastavke za padežne oblike *-a*, *-e* itd. Glagolska imenica *roždastvo* je građena od korijenskoga morfema *rod-* i dva sufiksa *-ije* i sufiksa *-ostь* i nastavka za padežni oblik *-o*, glasovne primjene koje je pretrpjela ova riječ su izmijenile oblike sufiksa skoro do neprepoznatljivosti. Sufiks *-ije* nam svjedoči da se ovdje radi o glagolskoj imenici, dok sa druge strane sufiks *-ostь* je sufiks koji je bio staroslovenski najplodniji sufiks za građenje apstraktnih imenica, oba ova sufiksa su doprinijela punoznanosti ove riječi. Zasvjedočena imenica *bogorodice*, nam otkriva još jedan način rječogradnje koji je bio zastupljen u staroslovenskome jeziku i ostao karakteristika svih slovenskih jezika. Ta pojava je građenje riječi od dvije korijenske osnove povezivanjem sa interfiksom (u ovome slučaju) *-o-*. Imenica *bogorodice* ima dvije korijenske osnove *bog-* i *rod-*, ove dvije korijenske osnove su povezane sa interfiksom *-o-*. Sufiks koji je dalje u rječogradnji nadovezan na ove dvije spojene korijenske osnove je *-ica* (u nekim slučajevima *-ьca*). Sufiks *-ic(a)* je veoma star sufiks koji potiče iz vremena prije prvoga staroslovenskoga književnoga jezika²², u našem slučaju on ima nastavak za padežni oblik *-e*, koji mu nadopunjuje gramatičko značenje. Ovaj sufiks je rezervisan za imenice ženskoga roda i veoma je čest sufiks u rječogradnji imenica ženskoga roda i u današnjem crnogorskom jeziku kao i u staroslovenskome jeziku.

²² Vidi: Damjanović, Stjepan: *Staroslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2003, 76.

Morfološka analiza

U nastavku ćemo skicirati sve morfološke kategorije riječi koje se mogu naći u zapisu iz *Psaltira*, kako smo već istakli gramatemi koji su po padežnoj paradigmi bili nazalni vokali su se denazalizovali, te njihova padežna značenje pretpostavljamo prema nazalnim oblicima. Ističemo da je procesu denazalizacije podvrgnuta i povratna zamjenica *se*, ali da se i vokalizacija poluglasa *ъ* svjedoči u prijedlogu *къ*. Pojedine morfološke osobenosti treba uzeti sa mogućim alternativama u tumačenju, te za pojedina padežna značenja treba provjeriti da nijesu posljedica nivelacije. Navodimo morfološke kategorije za sve riječi u zapisu:

Gl/agol/a glagol, 3. lice jednine sigmatskoga aorista I

G/ospod/b imenica m. roda, nominativ jednine, glavna promjena imenica muškoga roda

ka (<къ) prijedlog sa dativom

Moïseю (<moisië) imenica m. roda, dativ jednine, glavna promjena imenica muškoga roda

licem imenica s. roda, instrumental jednine, glavna promjena imenica srednjega roda

ka (<къ) prijedlog sa dativom

licu imenica s. roda, dativ jednine, glavna promjena imenica srednjega roda

Sija (<сь) zamjenica ž. roda, nominativ jednine

kniga (<книга) imenica ž. roda, nominativ jednine, glavna promjena imenica ženskoga roda

cetinьska prisvojni prosti pridjev ž. roda, nominativ jednine

tlьkь imenica m. roda, nominativ jednine, glavna promjena imenica muškoga roda

ōt (<ōтъ) prijedlog s genitivom

Psaltira imenica m. roda, genitiv jednine, glavna promjena
imenica muškoga roda

B/ogorodi/ce (<bogorodicę) imenica ž. roda, genitiv jednine,
glavna promjena imenica ženskoga roda

Cętin'ske (<cećin'skę) prisvojni prosti pridjev ž. roda, genitiv
jedinine

Usliši (<uslyšati) imperativ

G/ospod/i imenica m. roda, lokativ jednine, glavna promjena
imenica muškoga roda

gl/a/sb (<glasb) imenica m. roda, nominativ jednine, glavna
promjena imenica muškoga roda

moi prisvojna zamjenica m. roda, nominativ jednine

egda prilog

molu (<molę) glagol, 1. lice jednine prezenta

se (<se) povratna zamjenica

tebe (<ty) zamjenica 2. lica, akuzativ jednine

Cr/b/kva imenica ž. roda, nominativ jednine, glavna promjena
imenica ženskoga roda

ęćin'ska prisvojni prosti pridjev ž. roda, nominativ jednine

Roždastvo (<roždęstwo) imenica s. roda, nominativ jednine,
glavna promjena imenica srednjega roda

B/ogorodi/ce (<bogorodicę) imenica ž. roda, genitiv jednine,
glavna promjena imenica ženskoga roda

Neophodno je istaći da se na kraju imenice *gospod* nalazi nastavak za lokativ koji i nije poduprijet kontekstom u kojemu se nalazi, tako da je bez prijedloga ovdje veoma teško reći da li se radi o nivelaciji ili je pak lokativ upotrebljen u značenju *usliši molitve u gospodu*, jer se taj oblik može naći i danas u diskursu crkve. U prevodu smo zamijenili lokativ za vokativ koji je smisleniji u samom kontekstu poslije imperativa što nadalje i potvrđuje nastavak rečenice koji prati prilog *egda*.

Zaključak

Napis iz *Psaltira s posljedomanjem* iz 1494/5. godine je svjedočanstvo specifičnosti jezika Crnojevića stamparije. Zamjena etimološkoga *jata* (ě) sa *jestom* (e) je osobenost ove inkunabulističke tradicije, čuvanje poluglasa posebno u medijalnim položajima za crnogorsku dijalektologiju imaju neizmjerljiv značaj. U spomeniku s kraja XV vijeka nalazimo potvrdu za dijalektološke rezultate zetskih govora, koji i danas čuvaju specifičan izgovor koji se ne može definisati kao jedan od naših standardnih pet vokala koliko ih broji crnogorski jezički standard.

Jezički procesi denazalizacije, koji počinju na ruskim prostorima još u XV vijeku su uzeli maha u svim slovenskim jezicima, posebno u finalnim položajima ovaj napis nam svjedoči proces denazalizacije. Značaj ovoga napisa se ogleda i u onomastičkim istraživanjima, čemu pisanje toponima *Čétinьe* sa poluglasom *ь* i jatom *ě*; za nas ovo ostaje i dalje otvoreno pitanje. Padežni oblici specifično se oblikuju prateći gramatička pravila staroslovenskoga jezika ali poštujući pravilo denazalizacije svojstveno jezicima Balkana.

Kulturološki značaj nije potrebno isticati, jer ovaj zapis se nalazi u jednoj od crnogorskih inkunabula. Uprkos strogoj crkvenoj pisarskoj tradiciji, malobrojnim filološkim istraživanjima crnogorskih inkunabula, smatramo da je ovaj spomenik kulture nazobilazan za uobličivanje kompletne slike istorije crnogorskoga jezika. Ovaj zapis bilježi brojne nadredne znake, ima veoma razvijen interpunkcijski sistem koji ni jednom istraživaču nije u potpunosti jasan, pa se često opravdava da je pisanje nadrednih znaka manir koji je preuzet i bez nekoga sistema značenja upotrebljavan. Ukoliko se vratimo samim

obicima slova, kao i njihovoj specifičnoj skromnosti i svedenosti koja se nadopunjavala brojnim kaligrafskim umjetničkim djelima u samome *Psaltiru*, uviđamo da se nadredni i interpunkcijski znaci nijesu našli u ovome spomeniku tek tako, već da je njihovo značenje nažalost i dalje van našeg domašaja. Postoji svega par pokušaja da se odgonetne značenje višesloženoga sistema nadrednih i interpunkcijskih znakova koje svjedočimo u ovome spomeniku, ali su oni bezuspješni. Ukoliko se bolje zagledamo u sami tekst *Psaltira*, uvidjećemo da upravo ona problematična mjesta oko kojih se spore filolozi imaju brojne nadredne i interpunkcijske znake.

Da bi se moglo odgonetnuti svako pojedinačno značenje nadrednih znakova neophodno je napraviti detaljnu filološku analizu koja bi omogućila osnov za dalje razmatranje ovih znaka.

Literatura

- Bošnjak, Mladen: *Slavenska inkunabulistika*, Mladost, Beograd, 1970.

- Čirgić, Adnan: „Jezik izdanja Crnojevića štamparije u svjetlosti dosadašnjih izučavanja“ u *Matica*, XI god, br. 44, zima 2010.

- Damjanović, Stjepan: *Staroslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2003.

- Damjanović, S, et all: *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik*, Matica hrvatska, Zagreb, 2004.

- Gluhak, Alemko: *Hrvatski etimološki rječnik*, August Cesarec, Zagreb, 1993.

-
- Grković-Mejdžor, Jasmina: *Jezik „Psaltira“ iz štamparije Crnojevića*, CANU, Podgorica, 1993.
 - Jakobson, Roman: *Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves*, JČMF, Prag, 1929.
 - Jurčević, Ivan: „Iz poredbenog istraživanja glasova i oblika u Psaltiru Crnojevića (1494.) i hrvatskoglagoljskom prvotisku Brevijara (1491.)“ u *Pola milenijuma Crnojevića štamparije*, NZCH (ur. Milorad Nikčević), Zagreb, 1996.
 - Medaković, Dejan: *Grafika srpskih štampanih knjiga*, SAN, Beograd, 1958.
 - Mihaljević, Milan: *Slavenska poredbena gramatika I*, Školska knjiga, Zagreb, 2002.
 - Mladenović, Aleksandar: „Ekavizam naših starih štampanih knjiga“, u *Pet vjekova Oktoiha – prve štampane ćiriličke knjige na slovenskom jugu*, CANU I SANU, Podgorica, 1996.
 - Mošin, Vladimir: *O Psaltiru Crnojevića*, Cetinje, 1986.
 - Nikčević, Vojislav P: „Jezik izdanja Crnojevića štamparije“, u *Pola milenijuma Crnojevića štamparije*, NZCH (ur. Milorad Nikčević), Zagreb, 1996, 189-208.
 - Nikčević, Vojislav P: *Istorija crnogorske književnosti: od početaka pismenosti do XIII. vijeka*, ICJJ, Cetinje, 2009.
 - Rotković, Radoslav: *Crnogorska književnost od početaka pismenosti do 1852.*, ICJK, Podgorica, 2012.
 - Šekularac, Božidar: *Razvoj pismenosti u Crnoj Gori*, FCJK, Cetinje, 2014.